

К.ф.н. Демченко А.В.

Херсонський державний університет, Україна

Репрезентація концепту «душа» в поетичній творчості

Василя Стуса та Ліни Костенко

У статті проаналізовано способи мовної інтерпретації концепту «душа» в поетичній творчості Василя Стуса та Ліни Костенко

Ключові слова: концепт, душа, мовна картина світу.

Ключевые слова: концепт, душа, языковая картина мира.

Key words: concept, soul, language picture of the world.

Концепт – це багатомірне ментальне утворення, тому дослідження метамови людської культури через розуміння філософських, релігійних, ідейно-політичних, мистецьких концептів у сучасній науці знаходить подальший розвиток. Антропоцентричний підхід у дослідженні мовних явищ дає змогу виявити особливості мовлення, специфіки мислення, сутність діяльності людини як неповторної особистості. Як твердить А.Приходько, до процесів, що відбуваються в мові, «можна віднести поступову, однак послідовну зміну наукової парадигми, викликану усвідомленням тієї істини, що мову не можна збагнути без урахування фігури її творця та її користувача. Ця фігура в одній особі є одночасно і фігурою спостерігача, який стає головним об'єктом когнітивно-комунікативного вивчення мовленнєвої діяльності» [7, с.45].

Науковцями запропоновано низку підходів до інтерпретації концепту, класифікація яких також може стати окремим предметом дослідження. Для нашої наукової роботи доцільним буде використання лінгвокультурологічного підходу, який розглядає концепт як абстрактну одиницю

ментального рівня, «який відображає зміст результатів пізнання людиною навколишнього світу і в якому зосереджено відомості про об'єкт та його властивості, про те, що людина знає чи думає про навколишній світ» [8, с.27].

Художня українська література містить широку інформацію про ментальність народу, а вивчення домінуючих концептів мовної картини світу письменника вводить у концептосферу української духовності. Художнє пізнання душі народу письменником перетинається з науковим дискурсом, своєрідно його дублює або модифікує, вносить несподівані образносміслові нюанси [3, с.337]. Одним із ключових концептів української культури, який представляє собою багатомірну логіко-сміслову сутність, що поєднує у собі сакральну та несакральну ознаки, є концепт душа. Тому предметом нашого дослідження став концепт душа, що належить до основних концептів української ментальності, культури та є невід'ємним компонентом художнього мислення українських митців. Ставимо за мету проаналізувати способи мовної інтерпретації досліджуваного концепту у поетичній творчості Василя Стуса та Ліни Костенко.

Душа стала об'єктом наукового дослідження як у філософії, так і в релігієзнавстві, мовознавстві, фольклористиці, літературознавстві тощо. У наукових роботах це питання вже неодноразово розглядалося [9; 6; 3], тому побіжно лише нагадаємо про специфіку поглядів на душу у різних науках та проартикулюємо погляди, котрі меншою мірою висвітлені у розвідках науковців.

Отже, сакральний зміст душі вказує на її нематеріальну сутність, протиставляючи тілу та пов'язуючи з Богом. Філософія акцентує увагу передусім на духовній субстанції, первинному началі в людині. Лінгвістика витлумачує зміст слова «душа» і як внутрішній психічний світ людини, і як сукупність рис та якостей особи, і як заглибину в нижній передній частині шиї, і як синонім до слова «людина» тощо.

Важливими, на нашу думку, є міфологічні уявлення про душу. Зокрема українці вважали, що людина має одну душу, яку їй дає Бог при народженні і

яка відлітає пташкою у вирій після смерті. «Уявлення українців про душу залежали від того, про душу якої людини йшлося – живої чи померлої. У живих душа втілюється й перебуває всередині плоті завжди (...)» [1, с.118]. Щодо мертвих у народі існували різні погляди, згідно з якими душа або відлітала у вирій, або перевтілювалася у дерева, предмети, тварин, або переходила до новонародженого. В українській міфології уявлення про душу як двійника людини пов'язується з долею. «Доля буває щасливою і нещасною, лихою чи доброю, працювитою чи ледащицею. Доля – не просте уособлення абстрактного поняття, вона – душа предків, померлих родичів чи взагалі близьких людей» [1, с.122]. Таким чином, приходимо до висновку, що семантична структура лексеми «душа» може бути представлена двома частинами концепту – сакральною та несакральною.

Глибокий аналіз концепту душа на рівні парадигматичному, словотвірному та синтагматичному здійснила дослідниця М.Скаб у роботі «Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери» [9]. Концепт душа у різноманітних текстах став предметом дослідження таких науковців, як К.Голобородько, В.Демецька, І.Носенко [3; 4; 6]. Різноманітні аспекти лінгвістичних досліджень із компонентом «душа» подають З.Козирева, В.Кононенко, Т.Прудникова, О.Селіванова та ін.

У науковій праці «Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики» А.Приходько, подаючи огляд ціннісних орієнтирів і концептуальних домінант у лінгвокультурі, апелює до національно специфічного ставлення росіян до об'єктивного світу. Автор наводить для прикладу дослідження А.Вежбицької та М.Піменової, які серед основних концептуальних домінант російського менталітету виділяють концепт душа. «Справа не тільки в тому, що він викликає безліч асоціацій та інтерпретацій як у національних літературах, так і в розмовному дискурсі, але й, підкреслює А.Д.Белова, ще і в тому, що через опис душі народу нерідко здійснюється пошук національної ідеї, яка сприяє його самоідентифікації (...)» [7, с.148].

Серед концептуальних доміант поетичної творчості Василя Стуса та Ліни Костенко чільне місце посідає концепт душа. За нашими спостереженнями, означений концепт у поезії митців поєднує у собі сакральну та несакральну частини. Душа є одним із основних понять сакрального. Сакральна частина концепту душа у поетичних творах В.Стуса та Л.Костенко має нетрадиційне мовне вираження. У поезії В.Стуса «О земле втрачена, явися» звучить біблійний мотив порятунку душі, який інтерпретує сам автор. Митець утверджує думку про нерозривність такого поняття, як людина - частина народу, рідного краю: О земле втрачена, явися- / бодай у зболеному сні! / І лазурово простелися, / і душу порятуй мені. / І поверни у дні забуті, / росою згадок окропи, / віддай усеблагій покуті / і тихо вимов: лихо, спи [11, с.333]. Сакральний фрагмент концепту душа у ліриці Л.Костенко виступає конкретизованим, пов'язаним із релігією, з Біблією, що засвідчують вирази «І не дарма у сотнях вір сподівалось – душа воскресне», «дев'ять день душа ще пручається, а тепер вже десь призвичається», «коліна преклонивши, як Почаїв, стоїть душа перед усім святим» тощо.

У дусі народної традиції та релігійного вірування, лексему душа – ім'я концепту – В.Стус вживає поряд із концептом смерть («Цей спертий запах смерті, наче спирт, / геть виповнив кімнату синім чадом / душі, своїм притьмареним свічадом, / і обсідає душу, мов упир» [11, с.150]) та актуалізує концептуальними компонентами «душа – частина людини поряд із тілом» («Знову душа постала з тліну всежива!» [11, с.218]), «душа може бути спасенна після смерті» («Блаженна смерте! Рано ще! Не надь. / Та довжиться твоя висока падь / і душу виголублиє пречисту» [11, с.129]), «душа людини грішна» («(...) Від народжень / нам кожному душа болить / за тим, що досі ніби спить, / а нишком навчає, врочить, / наказує: і мста, і мста - / за довгу німоту розплата! / (...) Ми від народження берем / правічний гріх» [11, с.69])тощо.

О.Росінська доводить, що «категорії життя й смерті для ліричного суб'єкта поезій В.Стуса наскрізь екзистенційні, його буття – це стан

загубленості між двома світами, живим і мертвим. «Смерть» загалом стає символом духовного, а не фізичного знищення, вбираючи в себе такі поняття, як моральність існування, совість, духовність, щирість, чесність тощо. І при цьому духовна смерть часто називається лексемою «життя». Категорії життя й смерті виразно моралізуються, наповнюються глибшим значенням. (...). Іноді автор тлумачить смерть у суто християнському ключі як прагнення душі до вічного життя. Зокрема, таке сприймання спостерігаємо у вірші, присвяченому Аллі Горській» [8, с.14].

Крім того, «означення до слова-назви концепту відіграють значну роль у формуванні та вираженні концепту» [9, с.409], тому сакральну частину концепту душа у поезії В.Стуса репрезентують влучні епітети: заблукла, пречиста, спрагла, сумирена, темна, а в Л.Костенко відзначаємо частотність вживання епітетів непродана, обпалена, вийнята. Цілком погоджуємося з висновками М.Скаб, яка твердить: «(...) означення до слова душа в релігійному значенні фіксують переважно християнські уявлення про душу: якість душі залежить від вчинків, які коїть людина (якщо вона здійснює добрі вчинки, як це їй належить робити людині, то душу її оцінюють позитивно, якщо ж вона здійснює погані вчинки чи є злою, то її душу народна мораль оцінює негативно)» [9, с.413].

Концептуальні компоненти несакральної частини концепту душа у поезії В.Стуса та Л.Костенко характеризуються нетрадиційним підходом, а його наповнення переважно стосується змін психічного стану людини. Лексема «душа» у поетичній творчості В.Стуса у різних контекстуальних проявах набуває розмаїтих функціонально-стилістичних ознак. Відзначаємо велику частотність метафоричного вживання означеної лексеми. Митець передає широку палітру людських переживань. Наприклад, «Моя дорога догоряє, / спрагою жолобиться душа» [11, с.83], «зашпори в душу зайшли» [11, с.152], «Той жар / троюдить нас, запраглу палить душу» [11, с.172], «твоя душа одлегла не відтерпне» [11, с.313], «згубитися в часі / і, вирвавши душу, / піти – в безімення!» [11, с.244]. Персоніфікований образ душі поет-

шістдесятник емоційно забарвлює, вживаючи відповідні епітети, котрі зазвичай поляризуються. Наприклад, позитивний полюс концепту душа представлений лексемами всерозкриленна («Моя душа, запрагла неба, / всерозкриленна держить путь на стовп / веселого вогню» [11, с.138]), ласкава («Душа ласкава, наче озеро, / і трохи синім віддає» [11, с.190]). Народні уявлення про душу В.Стус передає, вживаючи порівняння означеного образу з озером. Це порівняння вказує на чистоту душі, щирість та відкритість людини, в якій така душа. Порівняння душі з морем та сонячним променем знаходимо у Л.Костенко («Душа в словах – як море в перископі, І спомин той – як відсвіт на чолі...»); «Моя душа у цьому літі – як скалка сонця в хризоліті»). Ці порівняння вказують на чистоту душі, щирість та відкритість людини, в якій така душа. Негативний полюс концепту душа репрезентований порівнянням Л.Костенко: «Бувають душі – наче пні старі, що пишуть стежку почерком гадюки»).

Трагічне «смертеіснування», екзистенційне світобачення митця передають означення до слова «душа», представлені лексемами звомплена, знесилена, навіжена, напівжива, оскліла, скажена. Метонімічний спосіб вербалізації концепту душа використовують поети, коли говорять про байдужість людей: «Душ спресованих мерзлота / вічна, / крига нагло зібганих сліз / мріє» (В.Стус); «Чужа душа сиділа одесную, чужій душі усе було чужо» (Л.Костенко). Індивідуально-авторський підхід спостерігаємо у рядках «І вже болить душа, на дуб здубіла, / в цій чужаниці, чужбі-чужині!» (В.Стус); «Мучено. Мічено. В душу насмічено. Долю окрадено й плівку засвічено» (Л.Костенко). Митці вживають лексеми, які є засобами вираження емоцій з негативною конотацією.

Отже, у поезії В.Стуса та Л.Костенко лексема душа виступає передусім із значенням «внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями», що підтверджує екзистенційне світобачення митців. Функціонування концепту душа у поетичній творчості поетів-шістдесятників представлене у вигляді метафори, порівняння, метонімії та

має дві частини – сакральну і несакральну. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в порівняльному аналізі мовного вираження концепту душа у художніх текстах поетів-шістдесятників.

Література:

1. 100 найвідоміших образів української міфології. – К.: ТОВ «Автограф», ТОВ «Книжковий дім «Орфей», 2006. – С. 118-123.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь, 2001. – 1426 с.
3. Голобородько К. Концепт «душа» в структурі духовного поля (на матеріалі поезії Олександра Олеся) // Південний архів: Зб. наук. праць. Філологічні науки. – Вип. XIV. - Херсон, 2002. – С. 336-341.
4. Демецкая В. Концепт «душа» в гомилетическом дискурсе: кросс-культурный анализ // Південний архів: Зб. наук. праць. Філологічні науки. – Вип. XXIV. - Херсон, 2004. – С. 178-182.
5. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – С. 209.
6. Носенко І. Концепт «душа» та можливості його поетичної інтерпретації у творчості Миколи Вінграновського // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»: Зб. наук. праць. Вип. V. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. – С. 345-349.
7. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
8. Росінська О. Екзистенційна природа символіки в поезії В. Стуса: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук: 10.01.06. - Донецьк, 2007. -20 с.
9. Скаб М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
10. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т.2. - К.: Наукова думка, 1971. – 550 с.

11. Стус В. Палімпсест: Вибране. – К.: Факт, 2003. – 432 с.

Демченко А.В. Репрезентація концепту «душа» в поетичній творчості Василя Стуса та Ліни Костенко / Materiały VII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Nauka i ino-wacja - 2011» Volume 10. Filologiczne nauki. Polito-logija. – Przemysł: Nauka i studia, 2011. – С.68-72.